

**SCHELDE
DELTA**

UNESCO
GLOBAL
GEOPARK i.o.

Verhaallijnen Geopark Schelde Delta

Verhaallijnen **Geopark Schelde Delta**

**SCHELDE
DELTA**

UNESCO
GLOBAL
GEOPARK i.o.

Verhaallijnen **Geopark Schelde Delta**

Beste lezer!

Met trots biedt de stuurgroep van het Geopark Schelde Delta u een boekje aan met daarin zes thematische verhaallijnen. De verhaallijnen vertellen het verhaal van onze prachtige regio, met steeds de Schelde als blauwe draad. De Schelde die ons verbindt met elkaar, vanuit het verleden maar zeker ook in de toekomst. Met deze verhaallijnen wordt het gebied overzichtelijk gepresenteerd in zes verschillende thema's. Deze thema's hebben de ondergrond, de geologie, het landschap als gezamenlijk vertrekpunt. Ze schetsen de veelzijdigheid van ons prachtige gebied op een manier die doet verwonderen en onze gasten, onze inwoners en ook onszelf aanspoort steeds weer meer te ontdekken en te leren. Centraal in de verhaallijnen staan dan ook de ontstaansgeschiedenis, het leven in dit gebied, de strijd in dit gebied op het grensvlak van culturen en invloedsferen, het leven en strijden met en tegen het water maar ook het water als bron van handel, welvaart en ontdekkingsreizen. En natuurlijk levert dit gebied ook een grote variatie aan streekgerechten en culinaire geneugten op, een aspect dat we beslist niet willen vergeten. We hopen dan ook van harte dat de verhaallijnen jullie aanspreken en een extra dimensie geven aan de manier waarop jullie al jaar en dag aan de slag zijn om deze mooie regio op de kaart te zetten en te houden.

De manier waarop deze verhaallijnen tot stand kwamen, is voor ons als stuurgroep exemplarisch voor de manier waarop we willen samenwerken. Ook de komende jaren willen we samen vooruit, samen met alle enthousiastelingen die een rol willen spelen bij de verdere ontwikkeling van het Geopark. Zo werken we samen aan een toekomst waarin we de maatschappelijke opgaven die voor ons liggen samen aanpakken.

Ludwig Caluwé, gedeputeerde Provincie Antwerpen, voorzitter stuurgroep
Anita Pijpelink, gedeputeerde Provincie Zeeland, vicevoorzitter stuurgroep

Colofon

Uitgave: Geopark Schelde Delta

Projectleiding: Marc Kocken (Erfgoed Zeeland)

Teksten verhaallijnen en eindredactie: Jeanine Dekker (Erfgoed Zeeland)

Cartografie: René van Reemst (GIS-afdeling Provincie Zeeland)

Vormgeving en productiebegeleiding: Jan van Broekhoven (Broekvorm)

Drukwerk: MEDIA58

De verhaallijnen Geopark Schelde Delta zijn door Erfgoed Zeeland ontwikkeld in opdracht van Geopark Schelde Delta i.o.

Meer informatie? Neem contact op via info@scheldedelta.eu of kijk op www.scheldedelta.eu.

© 2021. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Ondanks alle aan de samenstelling van dit boek bestede zorg kunnen noch de uitgever noch de auteurs aansprakelijk worden gesteld voor eventuele schade die het gevolg is van enige fout in deze uitgave.

Verantwoording illustraties

Beeldbank Provincie Zeeland (www.beeldbank.zeeland.nl), foto Ton Stanowicki: p. 44, 55. Jan van Broekhoven: p. 41. Marcelle Davidse: p. 4, 20, 23, 25, 28, 33, 49. Ed Kil: p. 16/17. Toerisme Oost-Vlaanderen: p. 31. Idem, foto Sandra Koning: p. 9. Toerisme Scheldeland, foto Samyn David: p. 36, 62. Idem, foto Marc Vanraes: p. 57. VVV Brabantse Wal: p. 52, 61. Idem, foto Nick Franken: p. 39, 47.

Inhoudsopgave

Introductie op het Geopark Schelde Delta	8
Introductie op de verhaallijnen	10
DE VERHAALLIJNEN	14
Tussen oerland en mensenhand	17
Leven met het water	25
Bestaan en werken	33
Poort naar de wereld	41
Bestreden gebied	49
Zilt en zoet	57

Introductie op het Geopark Schelde Delta

De Schelde Delta is een uniek gebied. Nergens ter wereld is er een overgangszone tussen rivier en zee waar de wisselwerking tussen natuurlijke processen en cultuurhistorie zo aanwezig is als hier. Daarmee heeft de Schelde Delta alles in zich om een UNESCO Global Geopark te worden. De Nederlandse provincies Zeeland en Noord-Brabant en de Vlaamse provincies Oost-Vlaanderen, Antwerpen en West-Vlaanderen hebben de handen ineengeslagen om die status te verwerven.

Een UNESCO Global Geopark is een door UNESCO erkend gebied. Door het geologisch erfgoed, de cultuurhistorie en de natuur is het gebied van internationale waarde. Wereldwijd zijn er 169 geoparken in 44 landen. Per type karakteristieke geologie wordt slechts één regio als geopark aangewezen. Elk geopark is dus uniek in zijn soort. Het UNESCO-label opent deuren naar internationale aandacht en wetenschappelijk onderzoek, versterkt de regionale profilering en biedt een nieuwe dimensie in het toeristisch en recreatief aanbod.

Het Geopark Schelde Delta kijkt terug op de geschiedenis en onderzoekt manieren om met de klimaatuitdagingen van vandaag en morgen om te gaan. Het Schelde-estuarium verandert al miljoenen jaren regelmatig van gedaante. In een overgangszone tussen rivier en zee, op de grens van land en water hebben klimaatveranderingen grote invloed. Het geopark is daarmee een levend klimaatlaboratorium, zeker in de komende decennia waarin we op klimaatgebied voor grote uitdagingen staan.

Introductie op de verhaallijnen

Het gebied van het Geopark Schelde Delta is omvangrijk en complex, zowel qua landschappelijke ontstaansgeschiedenis als bestuurlijke samenstelling. Twee landen, vijf provincies, ruim zestig gemeenten, tientallen ondernemers en organisaties vertellen, naast de toeristische regio's, allemaal hun eigen verhaal. Hoe breng je al die verhalen samen tot een voor de stakeholders overzichtelijk geheel waaruit de veelzijdigheid van het gebied blijft spreken maar ook de verbondenheid herkenbaar wordt gemarkeerd? Door een doordacht raamwerk te maken van verhaallijnen die de beweging in het gebied symboliseren en bewustwording stimuleren bij bewoners en bezoekers: de verhaallijnen Geopark Schelde Delta.

Het kernverhaal van het Geopark wordt in de inspiratiegids als volgt samengevat:
“Het Vlaams-Nederlandse mondingsgebied van de Schelde is uniek in zijn soort. Natuurlijke elementen, de beweging van het getij en de mensen die er wonen beïnvloeden dit veelzijdige en waardevolle landschap al duizenden jaren. Het is een landschap van overgangen: afwisselende zand- en kleilagen, hoger en lager gelegen gebieden en hele verschillende sferen, die echter allemaal gemeen hebben dat ze zijn en worden gevormd door de rivier en de zee. Overal in het gebied zijn sporen te zien van hoe de mens in de loop van de tijd heeft gewerkt met en tegen het water. De Schelde vormt de ‘blauwe draad’ en levensader van het gebied, dat waardevol is voor wat betreft natuur, cultuur en economie. Het UNESCO Global Geopark Schelde Delta verbindt verschillende regio's en natuurgebieden, ieder met hun eigen specifieke kenmerken. Samen laten we je het landschap zien en ervaren. We nemen je mee in de tijd en wat we kunnen leren van het gebied; zijn historie, het heden, en de mogelijke veranderingen in de

toekomst. Wat zijn de invloeden van het klimaat en van activiteiten van de mens? Welke duurzame oplossingen bedenken we voor de ontwikkeling en bescherming van dit bijzondere gebied? Want het is en blijft altijd in beweging.”

Verbinding en samenwerking

Dit overkoepelende verhaal van het Geopark Schelde Delta krijgt inhoudelijke invulling door zes thematische verhaallijnen die het verleden, heden en de toekomst tastbaar maken. Zij verbinden de verschillende verhalen en iconen die het Geopark uniek maken.

De inspiratiegids legt een verbinding tussen het overkoepelende verhaal en de zes verhaallijnen en geeft richting aan hoe het (keur)merk geopark kan worden gebruikt, door wie en met welk doel. Zo kunnen de verschillende stakeholders positie kiezen, door daar waar passend eigen verhalen te koppelen aan het aanbod binnen de thematische verhaallijnen en gebruik te maken van de ontwikkelde huisstijl.

De verhaallijnen vormen een raamwerk voor samenwerking in het gebied, om kennis en (unieke) ervaringen te kunnen stapelen. Ze creëren een heldere navigatiestructuur met knooppunten en verbindingen, voor bezoekers met verschillende interesses. Voor de stakeholders geldt dat de verhaallijnen helpen om focus en samenhang aan te brengen en handvatten geven voor het vermarkten van plekken met een geologische of cultuurhistorische betekenis doordat ze tot op lokaal niveau in te vullen zijn met concrete verhalen, producten en arrangementen. Ze helpen bezoekers én inwoners te verleiden om ook minder bekende plekken eens te bezoeken.

Elke verhaallijn ‘vertrekt’ vanuit de bodem. Er ligt voor alle zes verhaallijnen een directe relatie met de landschapsgenese en menselijke interactie. Daaruit worden de verhalen opgebouwd, hybride van samenstelling en door de tijd heen. Toen, nu en straks krijgen in elke verhaallijn een plek.

Verhaallijnen worden in binnen- en buitenland gebruikt bij gebieds- en regio-promotie. Zo ook in de beide Nederlandse provincies en enkele Vlaamse toeristische regio's binnen het gebied van het Geopark. De verhaallijnen van het Geopark Schelde Delta zijn overkoepelend en dienstbaar aan deze verhalen. De verhaallijnen Geopark Schelde Delta zijn door Erfgoed Zeeland ontwikkeld in opdracht van de Provincie Zeeland namens het samenwerkingsverband rond het Geopark. De inhoud en selectie van de verhaallijnen is tot stand gekomen op basis van de input van partners en stakeholders uit het gebied, die tijdens verschillende bijeenkomsten werd verkregen. Ook is dankbaar gebruikgemaakt van alle suggesties die daarna nog werden aangereikt. Tevens is geput uit de al bestaande literatuur over delen van het Geopark.

Dynamische lijnen

De zes verhaallijnen weerspiegelen de veelzijdigheid van het Geopark Schelde Delta: het gevarieerde landschap en de rijke historie. De invloed van de zee, het rivierstelsel van de Schelde en de interactie met de mens heeft de loop van de geschiedenis van het Geopark voor een belangrijk deel bepaald. Iedere verhaallijn leidt langs plekken die daarover iets te vertellen hebben. Dat kunnen geologische sites zijn, die het fundament vormen onder de bijzondere status van dit gebied, of musea, als aantrekkelijke en laagdrempelige 'instappunten' met een informatie- en verwijfsfunctie, maar ook andere locaties. De lijnen fungeren bij wijze van spreken als de kapstok met haakjes waaraan alle betrokkenen hun jas, dat wil zeggen hun activiteit, evenement, bezienswaardigheid et cetera kunnen ophangen. Op een kaart kunnen de verhaallijnen als 'metrolijnen' en de locaties als 'halte' of 'knooppunt' worden weergegeven. Niet alle plekken staan overigens daarop aangegeven; de kaart is bedoeld om een indicatie te geven van de spreiding en de veelheid aan locaties per verhaallijn. Ook de teksten van de verhalen zijn niet uitputtend. Ze gaan in grote stappen door de ontwikkelingsgeschiedenis

van het gebied heen, laten zien wat karakteristiek is binnen een verhaallijn, maar geven geen compleet overzicht. De verhaallijnen zijn dynamisch; er kunnen – op lokaal of regionaal niveau – steeds nieuwe verhalen, nieuwe 'haltes' en nieuwe 'knooppunten' aan worden toegevoegd.

De verhaallijnen van het Geopark Schelde Delta zijn vooral bedoeld als uitnodiging. Een uitnodiging aan de aanbieders in de natuur-, cultuur- en vrijetijdssector om aan te haken en met elkaar het Geopark op de kaart te zetten. Tevens bieden de verhaallijnen inspiratie om het landschap te gaan ontdekken en beleven. Het gebied blijft je verwonderen en zet je aan het denken.

Marc Kocken

sectorhoofd Erfgoed en Publiek van Erfgoed Zeeland

Dit boekje met zes verhaallijnen vormt samen met de *Inspiratiegids voor gebruik van het keurmerk* de basis voor de productontwikkeling, marketing en communicatie van het Geopark Schelde Delta.

De verhaallijnen

TUSSEN OERLAND EN MENSENHAND

LEVEN MET HET WATER

BESTAAN EN WERKEN

POORT NAAR DE WERELD

BESTREDEN GEBIED

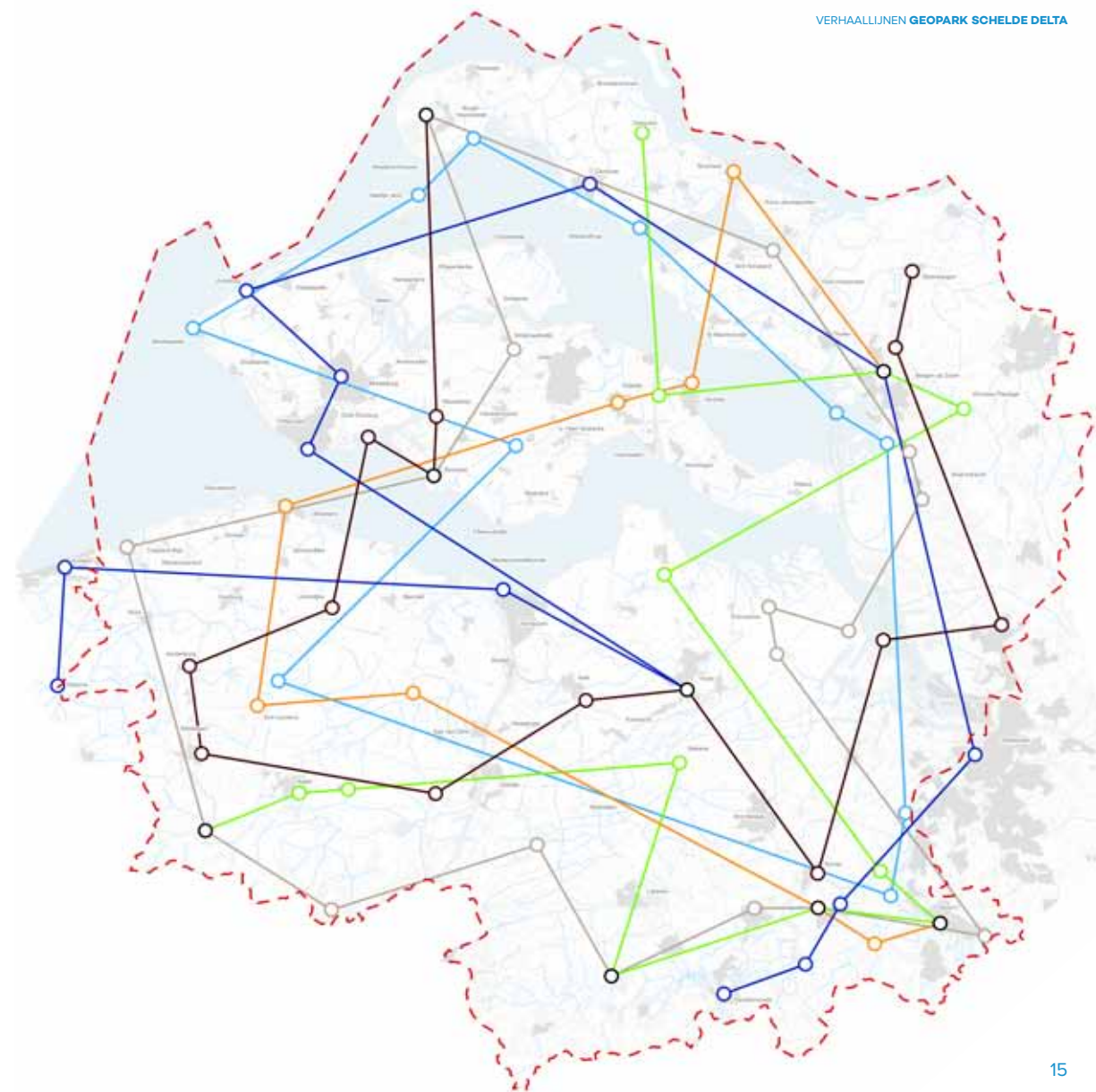

ZILT EN ZOET

Begrenzing Geopark

Het kaartbeeld met de verhaallijnen van het Geopark Schelde Delta is een indicatieve weergave van een aantal 'bestemmingen' die illustratief zijn voor een verhaallijn, maar moet worden gezien als een 'levend' document. Nieuwe ontwikkelingen, producten en arrangementen en vormen van samenwerking geven aanleiding voor nieuwe bestemmingen en verbindingen en kunnen in de toekomst worden aangevuld.

TUSSEN OERLAND EN MENSENHAND

Het Schelde-estuarium is een landschap vol contrasten. Het werd gevormd in een samenspel van bodem, wind, water en getij. Enkele duizenden jaren geleden begon ook de mens er zijn stempel op te drukken. Zo ontstond een veelzijdig gebied vol overgangen: tussen water en land, laag en hoog, klei en zand, zout en zoet.

Van tropische zee tot ijstijd

Zo'n 30 miljoen jaar geleden lag op de plek van het Schelde-estuarium een ondiepe, tropische zee. Haaiantanden uit die tijd spoelen nog aan op de stranden van Nieuwvliet-Bad, Ritthem en de Kaloot. Nadat de zee zich had teruggetrokken ontstond zo'n 3 à 2,5 miljoen jaar geleden een kustvlakte waarin rivieren uitmondde. Sporen van deze kust zijn nog te vinden in Nieuw-Namen/Kieldrecht bij de Meester van der Heijdegroeve. De rivierafzettingen vinden we terug in de Brabantse Wal.

In het daaropvolgende geologische tijdvak, het pleistoceen, wisselden ijstijden en kortere periodes met een gematigd klimaat elkaar af. In de voorlaatste ijstijd (280.000 tot 130.000 jaar geleden) creëerde de voorloper van de Schelde een diep dalstelsel ten noorden van het huidige Gent: de Vlaamse Vallei. Deze werd later grotendeels opgevuld en is nu een laag, vlak en zandig gebied. Als gevolg van erosie door de rivier erodeerde de noordzijde van de Vlaamse Vallei sterk, waardoor daar een landschap ontstond met asymmetrisch reliëf: de cuesta Zomergem-Oedelem in Meetjesland, de cuesta van Waasland en de cuesta van Boom.

In de ijstijden daalde de zeespiegel, doordat het water in de ijskappen was opgeslagen. In het koudste deel van de laatste ijstijd, zo'n 18.000 jaar geleden, lag de Noordzee zelfs helemaal droog. Vanaf deze vlakte voerden krachtige winden zand mee, waardoor langgerekte dekzandruggen ontstonden.

Toen tegen het einde van de laatste ijstijd de aarde begon op te warmen, smolt

de bevroren ondergrond (permafrost) en steeg het grondwater. Er ontstonden meertjes en in de laagtes vormde zich veen. Op de minder drassige gronden begonnen bossen te groeien.

Kustgebied

Door de smeltende ijskappen begon het Noordzeebekken vanaf ongeveer 10.000 jaar geleden weer vol te lopen. De kustvlakte werd natter en er ontstonden veenmoerassen. Als gevolg van de voortdurende zeespiegelstijging drong de zee door geulen het gebied binnen en verdronk het veenmoeras. Nadat de zeespiegelstijging vanaf circa 3700 v. Chr. afnam, ontwikkelden zich in grote delen van Zeeland slikken en schorren. Langs de kustzone werden strandwallen gevormd die het gebied daarachter begonnen af te sluiten. Op de strandwallen kwamen de eerste duinen tot ontwikkeling. Vanaf circa 3000 v. Chr. voerde de zee veel zand aan, waardoor de strandwallen aangroeiden. Het gebied achter de strandwallen verzoette. Hier vond op grote schaal veenvorming plaats.

Door inbraken van de zee en drainage in de Romeinse tijd ontstonden vanaf 300 n. Chr. in het veenlandschap achter de oude duinen getijdenkreken. Het veengebied werd daardoor weggeslagen of bedekt met een laag klei. Hierdoor kreeg Zeeland de kenmerkende eilandenstructuur. De invloed vanuit zee reikte tot waar in het noorden van Vlaanderen de hogere zandgronden beginnen.

De Schelde

Door het gebied liepen rivieren die hun loop meerdere malen verlegden. Kort voor het einde van de laatste ijstijd stroomden de Schelde, Rupel, Dender, Durme en Leie via de Vlaamse Vallei naar het toen nog droog liggende Noordzeebekken. Door de aangroeiende dekzandrug tussen Maldegem en Stekene werd de Schelde, waarin ook de Durme uitmondde, gedwongen om via het doorbraakdal bij Hoboken richting het noorden te stromen naar de droge Noordzeevlakte. In 2

miljoen jaar oude bodemlagen schuurde de rivier een steilrand uit, de Brabantse Wal.

Tijdens het laatglaciaal (15.500 tot 11.500 jaar geleden) veranderde de ondiepe en breed uitwaaiierende Schelde in een sterk meanderend riviersysteem met veel afvoer van water. Kenmerkend voor het meanderpatroon is dat de buitenkant van de rivierbochten erodeert, terwijl aan de binnenkant materiaal wordt afgezet. Hierdoor verlegt de rivierloop zich geleidelijk in de richting van de buitenkant van de bochten. Aan de binnenzijde vormden zich sikkelvormige ophogingen (kronkelwaardruggen) met laagtes daartussen. Veengroei vulde het grootste gedeelte van de oude geulen op. Vooral tussen Gent en Dendermonde zijn grote paleomeanders van de Schelde bewaard. Het best herkenbaar zijn die in Berlaere. Op diverse plaatsen langs de Schelde vormden zich rivierduinen, ook wel donken genaamd.

Zo'n 5400 tot 4300 jaar v. Chr. maakte de Schelde via de getijdengeulen waarlangs de Noordzee het Zeeuwse kustgebied binnendrong, ten westen van Bergen op Zoom een verbinding naar zee, het begin van de huidige Oosterschelde. Tijdens de veenmoerasfase veranderde de Schelde in een relatief smalle rivier. Inbraken van de zee zorgden vanaf circa 300 n. Chr. voor een aanzienlijke verbreding van de rivier. Een estuarium ontstond.

Vermoedelijk niet eerder dan de achtste eeuw raakte de Honte (een kreek die in het oostelijk deel van Zeeland uitmondde in de Schelde) verbonden met inbraakgeulen vanuit de Noordzee en ontstond de voorloper van de huidige Westerschelde. Vanaf de vijftiende/zestiende eeuw werd dit de hoofdloop van de Schelde. Door de nieuwe, kortere verbinding met de Noordzee werd de getijdenwerking verder stroomopwaarts in de rivier merkbaar. Zeespiegelstijging en inpolderingen versterkten later dit proces. De getijdenwerking is tegenwoordig tot circa 160 kilometer stroomopwaarts vanaf Vlissingen nog merkbaar.

Ook stroomopwaarts veranderde de loop van de rivier. Begin dertiende eeuw

verlegde de Schelde nabij Weert haar loop naar het westen; de hoofdstroom scheidde zich toen van de Oude Schelde af.

Menselijk ingrijpen

Vanaf de Romeinse tijd, maar vooral vanaf de middeleeuwen begon de mens steeds duidelijker zijn stempel te drukken op het landschap. Begin twaalfde eeuw werd in Zeeland en het noorden van Vlaanderen een begin gemaakt met grootschalige bedijkingen, nadat al in de Romeinse tijd lokaal defensieve dijkjes waren aangelegd (zie verhaallijn *Leven met het water*). Zo ontstonden oudlandpolders, als de polder Walcheren, de polder Schouwen en de Brede Wateringen Bewesten en Beoosten Yerseke, die zich kenmerkten door hoger gelegen zandige kreekruigen (verzande kreken) en lagere poelgronden (veen bedekt met klei). Bij latere inpolderingen werden veelal slikken en schorren tegen bestaande polders (aanwassen) of getijdenplaten (opwassen) bedijkt. Zo raakten in Zeeland losse eilanden met elkaar verbonden.

Ook stroomopwaarts in de Schelde en zijrivieren werd vanaf de dertiende eeuw land ingepolderd. Voor de dijken van de broeken (lage, natte gronden) werd door de toegenomen getijdenwerking soms zoveel slib afgezet dat er schorren ontstonden. De middeleeuwse benaming 'werpland' (door de zee opgeworpen land) verwijst naar deze oorsprong. De vruchtbare gronden werden met lage zomerdijken omgevormd tot hooiland (meersen). Nog altijd bestaan grote delen van de Schelde, Rupel en Durme uit slikken, schorren en diepe en ondiepe watervlaktes.

Ontdekken en beleven

De geologische geschiedenis lees je af aan de groeves in dit gebied, waaronder de Meester Van der Heijdegroeve in Nieuw Namen en Groeve Boudewijn in Ossendrecht, beide een aardkundig monument. In Rumst is een informatiepunt over het ontstaan van de Boomse klei. Op de Drongengoedhoeve in Ursel wordt de geologische geschiedenis van de cuesta Zomergem-Oedelem uit de doeken gedaan. De rijk geschakeerde natuur in het gebied beleef je in de natuurgebieden en landschapsparken, waaronder het grensoverschrijdende Zwingebied, Grenspark Groot-Saeftinghe en Grenspark Kalmthoutse Heide. Bij Overmere-Donk en Berlare Broek is de oude Scheldemeandervorming te herkennen aan de na veenwinning ontstane waterplassen die de oude meander volgen en aan het hobbelige patroon van de kronkelwaardruggen. Tussen Bornem en Weert tref je een zo goed als ongeschonden dertiende-eeuws Scheldelandschap met een sterk gesloten karakter. Het Verdrongen Land van Saeftinghe geeft een indruk van het onbedijkte schorren- en slikkenlandschap dat Zeeland ooit kenmerkte. Kreekruggen zijn herkenbaar in het landschap van Walcheren. Kreekrestanten vind je onder meer als Zwin, Zwake, Schenge en Passageule. De Kop van Schouwen herbergt een uitgestrekt duinlandschap.

LEVEN MET HET WATER

Strijden of meebewegen: de omgang met het water vereiste door de eeuwen heen een grote daadkracht en ondernemingszin. Tegelijkertijd waren de bewoners van het Schelde-estuarium zelf mede de oorzaak van rampen. Klimaatveranderingen vragen in de huidige tijd opnieuw om toekomstbestendige oplossingen.

Overstromingen

Talloze overstromingen teisterden het Schelde-estuarium. Soms werden ze veroorzaakt door een slechte afwatering als gevolg van de aanslibbing van rivieren en vaarten, maar de grootste schade berokkenden stormvloeden. De mens was deel van het probleem. Verwaarloosde dijken en bodemdaling door moertering vergrootten het gevaar. De toename van ingedijkt land vanaf de twaalfde eeuw zorgde er bovendien voor dat het water minder ruimte kreeg. Ook werd vele malen land om militaire redenen geïnundeerd (zie verhaallijn *Bestreden gebied*).

Zeeland en Vlaanderen werden tussen de elfde en zestiende eeuw door talloze stormvloeden getroffen. Verloren land werd indien mogelijk opnieuw bedijkt, maar soms kort daarna alweer door de zee verzwolgen. In de elfde en twaalfde eeuw breidde het Zwin door stormvloeden fors uit. Als gevolg van een stormvloed in 1375 ontstond de Zuidzee of Dullaert, later Braakman genoemd. Dit was een belangrijke aanzet tot wat later de Westerschelde is geworden. Vanuit de Braakman kwam het noordelijk deel van het Meetjesland onder invloed van de zee.

Een ongekende ramp was de Sint-Felixvloed in 1530, die in 1532 door een tweede werd gevolgd. Een deel van de Zeeuwse eilanden en polders tegenaan de Brabantse Wal verdronk. De vloeden luidden het einde in van de welvarende stad Reimerswaal en het ommeland met tal van dorpen. Het Verdrongen Land van Zuid-Beveland ontstond; andere polders en eilanden werden wel teruggewonnen. Door

de Allerheiligenvloed (1570) ontstond het Verdrongen Land van het Markiezaat (nu deel van het Markiezaatsmeer) en verdwenen de eilanden Wulpen en Koezand in de monding van de Westerschelde. In totaal verdronken door de eeuwen heen circa 250 dorpen en buurtschappen.

Ook stroomopwaarts leverde de bevolking een niet aflatende strijd tegen het water. De Schelde, Rupel en Durme traden op gezette tijden buiten hun oevers. In 1825 verdronk een groot deel van Nattenhaasdonk (in Wintam) door een doorbraak van de Rupeldijk. Bij een stormvloed in 1906 liepen vrijwel alle laag gelegen gronden langs de Schelde onder water.

Een recentere catastrofe was de watersnoodramp van 1953, waarbij grote delen van Zeeland overstromden. Ook polders voor de Brabantse Wal en dorpen langs de Schelde werden getroffen. Meer dan 1800 mensen kwamen om.

Door zware regenval overstromden begin 1976 grote gebieden langs de Schelde. Het dorp Ruisbroek aan de Rupel en zijrivier De Vliet werd het zwaarst getroffen.

Na overstromingen bleven welen en krekens als 'littekens' in het landschap achter. Bij een dijkdoorbraak ontstond een rond en diep kolkgat (weel of wiel), waaromheen vaak een nieuwe dijk werd aangelegd. Veel krekens in Zeeuws-Vlaanderen en het Meetjesland zijn eveneens restanten van overstromingen, waaronder militaire inundaties. Andere krekens zijn een overblijfsel van oorspronkelijke getijdenkrekens.

Bescherming

De eerste mensen die zich op het nog onbedijkt land achter de strandwallen en in de Scheldevaai vestigden, deden dat op de hoger gelegen plekken. Sommige hoogten waren natuurlijke afzettingen, andere werden door de mens zelf opgeworpen, weer andere waren een combinatie van beide. Ze zijn soms nog herkenbaar aan boerderijen en dorpskernen die hoger in het landschap liggen.

Al in de Romeinse tijd wierp men dijkjes op om zich tegen het water te beschermen. Vanaf de tiende eeuw werden relatief dichtbevolkte plekken in het schorregebied eveneens met dijkjes beschermd en open kreken afgedamd. Toen de bevolking toenam, werd het noodzakelijk om grotere gebieden te beschermen. Langs de Zwingenul werden vanaf de elfde eeuw grote dijkwerken uitgevoerd, elders volgden ringdijken na de stormvloed in 1134. Karakteristiek is ook de Graafjansdijk (geen ringdijk) in het Meetjesland, die eind veertiende eeuw werd opgeworpen en het gebied beschermde tegen het water uit de Zuidzee/Braakman.

Overstromingen werden ook veroorzaakt door dijkvallen, waarbij een stuk dijk plotseling wegzakt in de naastgelegen getijdengeul. Met name tegen dit gevaar werden inlaagdijken aangelegd: een reservedijk achter een zeeuerende dijk. Het gebied tussen de dijken heet een inlaag.

Sinds de middeleeuwen beschermen ook paalhoofden de Zeeuwse kust. Ze leiden de stroming van het water af en beschermen het strand tegen afslag. Na de stormvloed van 1906 werden veel dijken in Zeeland hoger gemaakt met zogenaamde muraltmuurtjes.

De watersnoodramp van 1953 luidde de Deltawerken in. Een technisch hoogstandje dat door de tientallen jaren die de totstandkoming in beslag nam, zelf de weerslag werd van veranderende technische en ecologische inzichten. Dijken werden op Deltahoogte gebracht, dammen sloten zeemondingen af en de Oosterschelde kreeg een kering die alleen bij stormvloeden gesloten hoefde te worden. Door de aanleg van de Markiezaatskade (1983) in de Oosterschelde verloor het Markiezaat zijn getijdenlandschap.

Vanaf eind negentiende eeuw nam het niveau van hoog water in de Schelde sterker toe, onder meer door grootschalige inpolderingen en de aanleg van de Kreekrakdam die de verbinding tussen de Ooster- en Westerschelde afsloot. Om overstromingen op te vangen werden in de jaren 1930 langs de Durme 'potpolders' aangelegd. Potpolders zijn ook onderdeel van het Sigmaphan, ontwikkeld na de watersnood van 1976, waarin bescherming tegen

overstromingen van de Schelde en zijrivieren hand in hand ging met herstel van het ecosysteem van de rivier. De dijken werden verstevigd en verhoogd en er werd een stormkering gebouwd. Daarenboven werden in het verleden ingedijkte valleigebieden omgevormd tot gebieden die gecontroleerd kunnen overstromen. Zo ging de polder Kruibeke, Bazel en Rupelmonde, voorheen landbouwgebied, dienen voor waterberging en natuurontwikkeling. Het Schelde-estuarium blijft voortdurend in beweging. In deze tijd vragen de opwarming van de aarde en de zeespiegelstijging om nieuwe oplossingen. Lessen uit het verleden en natuurlijke processen kunnen ons hierbij helpen.

Binnenwater

Al in de IJzertijd legden boeren greppels aan om het land te ontwateren. Vanaf de tiende eeuw werden watergangen gegraven om het water onder natuurlijk verval naar zee te laten afvloeien. Waar ze uitwaterden, werden sluisjes aangebracht. Op de Brabantse Wal werden diepe sloten gegraven om het overtollige water af te voeren naar de polders aan de voet van de Wal.

Voor de waterafvoer in de Belgische polders werd na de onafhankelijkheid van België tussen 1843 en 1854 het Leopoldkanaal aangelegd. Parallel daaraan werd het Schipdonkkanaal gegraven, dat het vervuilde water van de Leie boven Gent wegvoerde en waarmee bovendien het waterniveau van de Leie beter gecontroleerd kon worden.

Waterkwaliteit

Het zelfzuiverende vermogen van de Schelde werd voornamelijk door verontreiniging ernstig aangetast. Er werden grote hoeveelheden ongezuiverd afvalwater in de rivier geloosd. In de jaren zestig tot negentig van de twintigste eeuw was de rivier tussen Gent en Antwerpen zo goed als dood. De waterkwaliteit is door de bouw van waterzuiveringsinstallaties sterk verbeterd, maar staat nog steeds onder druk.

Ontdekken en beleven

Aan de watersnoodramp van 1953 is het Watersnoodmuseum in Ouwkerk gewijd. De Plompe Toren van het verdronken Koudekerke aan de zuidkust van Schouwen is een iconisch landmark. De zeedijk bij Westkapelle geldt als een waterbouwkundig icoon. Aan de zuidkust van Schouwen en de noordkust van Noord-Beveland rijgen inlagen zich aaneen. De Zak van Zuid-Beveland is bezaaid met welen. Een illustratieve combinatie van een hoger gelegen dorpskern en boerderijen vind je in het dorp Kloetinge en de nabijgelegen hoeve Tervaeten. In Bornem herinneren restanten van de hoeve Nethof en de Pastoor Huveneersheuvel – een natuurlijke donk die door de mens werd opgehoogd tot kerkheuvel – aan de middeleeuwse nederzetting Nattenhaasdonk. Hildernisse, aan de voet van de Brabantse Wal, is de laatste vloedboerderij van Nederland, al doet ze door aanleg van de Markiezaatskade niet meer als zodanig dienst. De Oosterscheldekering kan via Deltapark Neeltje Jans worden bezocht. De watervallen van Kruibeke, deel van het Sigmaplan, vormen met hoog water een toeristische attractie. Polders in het hele gebied herbergen talloze sluisjes en andere waterstaatkundige werken.

BESTAAN EN WERKEN

De bewoners van het gebied verwierven zich een bestaan op de vruchtbare klei- en de armere zandgronden. Zelfs de meest marginale gronden zette de mens zoveel mogelijk naar zijn hand. Hoeves en dorpen werden vormgegeven naar streekgebruik, bodemgebruik en soort ontginningen.

Landbouw

De oudste sporen van menselijke activiteiten in het Scheldegebied vinden we onder meer op de dekzandrug Maldegem-Stekene, waar zich in de Oude en Midden Steentijd jagers-verzamelaars-vissers ophielden. Aan de zuidelijke rand bevinden zich in de Vrasenepolder archeologische vindplaatsen uit die tijden. In de Nieuwe Steentijd begon de mens zich op vaste plaatsen te vestigen, veelal langs waterlopen en op hoger gelegen gronden, en nam hij grond in gebruik voor veeteelt en akkerbouw.

Vanaf de negende eeuw werden op de drogere zandruggen naast de rivieren akkers (kouters) aangelegd, die volgens het drieslagstelsel werden bewerkt, onder meer op de rand van de Oude Kalevallei in het Meetjesland. De ‘meersen’, de nattere gronden dichtbij de rivier die in de winter overstroomden, werden veelal gebruikt als hooiland.

Ook met de ontginning van de Brabantse Wal werd in de vroege middeleeuwen begonnen. Op de steilrand werden akkers aangelegd en er kwamen nederzettingen tot ontwikkeling.

De woeste gronden op de dekzandrug Maldegem-Stekene werden met name vanaf de dertiende eeuw in opdracht van abdijen in akkers omgezet. Op de cuesta van Oedelem verrezen grote ontginningshoeves als de Drongengoedhoeve, Papinglohoeve en Burkelhoeve. Ook de nattere gronden werden vanaf deze periode ontgonnen; grote hoeves met walgracht vormden de motor voor die ontginningen.

Toen vanaf de elfde eeuw in Zeeland op grote schaal polders werden ingedijkt,

ontstonden ook daar mogelijkheden voor akkerbouw. Eerder werden op de onbedijkte gronden vooral schapen gehouden. Vlaamse abdijen en kapitaal-krachtige kooplieden waren nauw betrokken bij de inpolderingen. Met name de jonge zeekleigronden waren zeer vruchtbaar. Eerst was graanteelt hier belangrijk. In de zeventiende eeuw volgde vooral op Schouwen-Duiveland en Tholen de meekrapteelt.

De Schelde zette voor de bedijkte gronden slib af, waardoor daar, net als in Zeeland, schorren en slikken ontstonden. Ze werden als hooiland in gebruik genomen. Natte gronden voor de dijken van de Durme en Schelde werden als vloeiveiden benut, dat wil zeggen dat ze periodiek onder water werden gezet. In het Waasland groeven boeren kalk- en leemhoudende grond uit diepere lagen op. De voedselrijke grond werd op het midden van de akkers aangebracht, waardoor karakteristieke bolle akkers ontstonden en tevens de waterhuishouding verbeterde.

Heidevelden en bossen

Meer dan de helft van het Waasland was in de middeleeuwen bedekt door het ‘Koningsforeest’, dat in beheer was bij de graaf. Later, met name in de dertiende eeuw, werd bij het in cultuur brengen van dit bos de abdij van Boudelo ingeschakeld.

Op de dekzandrug Maldegem-Stekene liggen de Lembeekse Bossen, door grootgrondbezitters vanaf de achttiende eeuw omgewerkt tot homogene naaldbossen. Het hout werd gebruikt in de steenkoolmijnen. Het Bellebargiebos kent een onafgebroken geschiedenis als loofbos.

Op de heidevelden van het Maldegemveld graasde vee; de mest werd gebruikt op de nabijgelegen akkers. Ook werden plaggen gestoken; deze dienden als brandstof. De al dan niet kunstmatige vennen dienden voor de visteelt. Vanaf het midden van de achttiende eeuw werd het Maldegemveld in bos omgezet.

Honderd jaar later werd een groot deel van het beboste veld weer omgezet in akkerland.

Op de woeste gronden van de Brabantse Wal werden eveneens bossen aangelegd. Ze leverden inkomsten uit houtkap op en hielpen verstuuiving tegengaan. De Wouwsche Plantage kwam vanaf 1504 tot stand en is een van de oudste bossen van Nederland.

Turf- en zoutwinning

In de middeleeuwen werd in de lage delen van Zeeland het zoute veen onder de klei afgegraven voor turf- en zoutwinning (selnering of moernering). Het hollebolle landschap dat daarvan door slechte egalisatie en bodemdaling het gevolg was, vind je nog bij de Yerseke en Kapelse Moer en de Hengstdijkse Putting. Vlamingen waren in de middeleeuwen actief in de turfwinning op de Brabantse Wal en in Vlaanderen zelf werd eveneens op grote schaal turf gewonnen. Namen als Turfbanken en Rode Moerpolder nabij Kieldrecht verwijzen ernaar. Het Donkmeer dankt zijn ontstaan mede aan de vele turfputten die er in de zeventiende en achttiende eeuw werden gegraven.

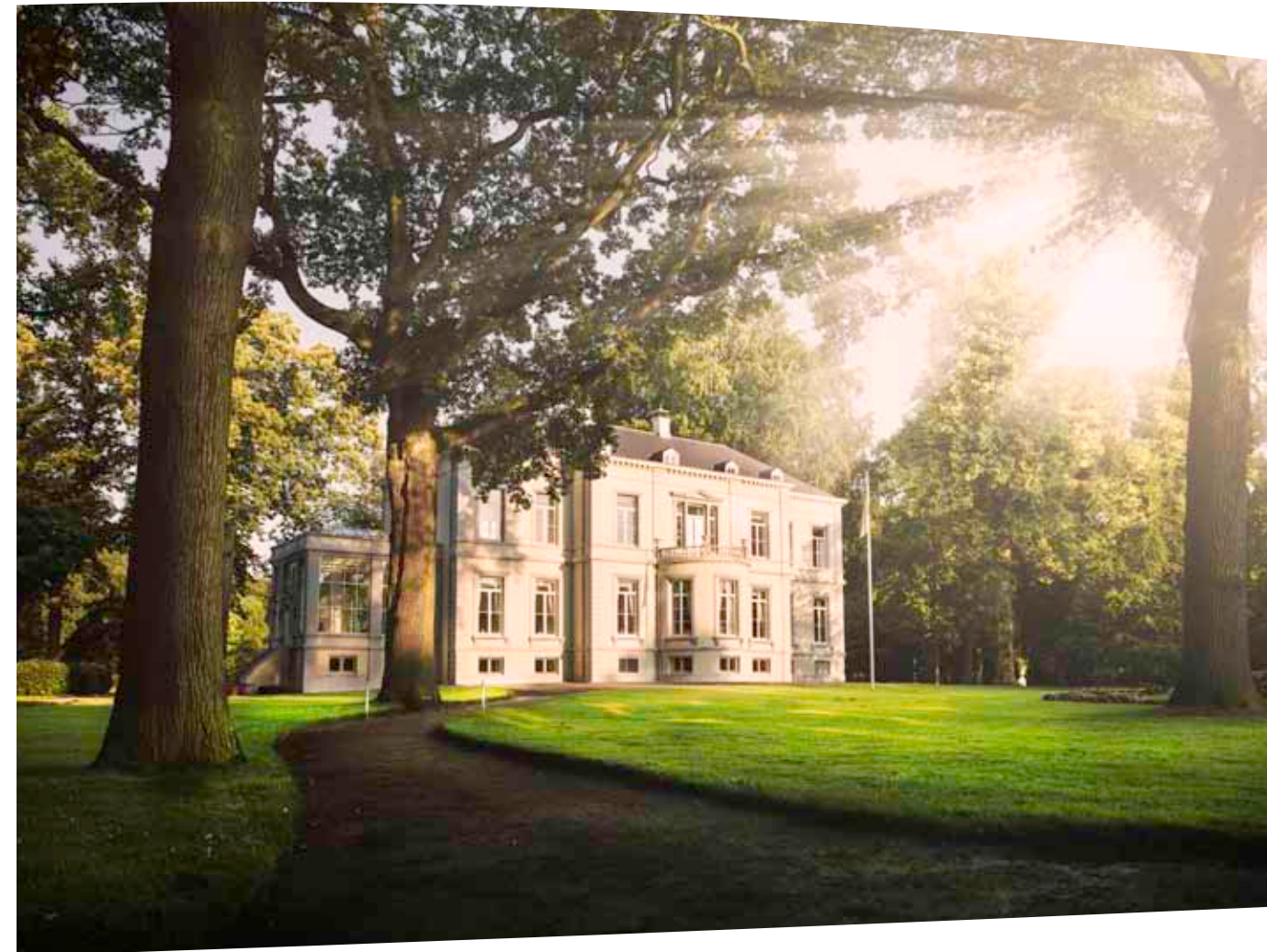
Ambacht en nijverheid

De bodem leverde ook de grondstoffen voor ambacht en industrie. Langs de Schelde, Rupel en Durme werd klei gewonnen. Dat gebeurde al door de Romeinen, die in dit gebied het bakken van dakpannen introduceerden. Ook in de middeleeuwen bestond er een levendige pottenbakkers- en steenbakkersnijverheid. Bergen op Zoom kende vanaf de Romeinse tijd acht eeuwen lang een bloeiende pottenbakkersnijverheid. Vanaf de achttiende eeuw gedijde langs de Rupel tussen Hemiksem en Rumst de baksteenindustrie. Grondstof hiervoor was de zware klei (Boomse klei) die er aan de oppervlakte komt. In de twintigste eeuw ontwikkelde zich ook op de Brabantse Wal steenfabricage.

Met name in Vlaanderen kwam vanaf de late middeleeuwen de linnennijverheid op. Grondstof daarvoor was vlas. De bewerking ervan geschiedde onder meer in vlasrootputten. Langs de Schelde en Durme werden wilgentenen ('wijmen') geteeld. In de negentiende eeuw nam de wijmenteelt sterk toe. Wijmen waren de grondstof voor de mandenvlechterij. In het gebied van de Oude Durmemeanders maakte de rietmattennijverheid opgang. Op de schorren zijn nog rietvelden zichtbaar. In Kleit (Maldegemveld) legde men zich toe op het bezembinden, waarvoor berkenrijs, brem en heide werden gebruikt. Hamme kende ook de teelt van hennep, waarvan scheepstouwen werden vervaardigd. In de negentiende eeuw waren hier meerdere touwslagerijen. Dat gold ook voor Dendermonde, waar touw voor de steenkoolmijnen werd gemaakt. Het Waasland kwam te boek te staan als klompenmakerscentrum. Het hout werd aanvankelijk betrokken uit de populierenbossen die in een deel van de Moervaartdepressie waren aangelegd. De hoger gelegen of open delen in het landschap boden geschikte locaties voor windmolens en het water van de Schelde werd door getijdenmolens als energiebron benut. In de wind- en getijdenmolens werd graan gemalen, schors verwerkt en lijnolie geperst.

Kastelen, buitenplaatsen en landgoederen

Van (ontginnings)hoeves tot zomerresidenties: grootgrondbezitters lieten hun sporen in het gebied na. Het kasteeldomein van Hingene gaat terug op een omwalde hoeve, die al in 1120 werd vermeld. Het kasteel van Marnix van Sint-Aldegonde en het kasteel van Laarne transformeerden in adellijke zomerverblijven. Op Walcheren en Schouwen-Duiveland verrezen in opdracht van stedelijke patriciërs vanaf de zeventiende eeuw buitenplaatsen en in de negentiende eeuw lieten veelal Belgische grondbezitters landgoederen aanleggen op de Brabantse Wal, waaronder de Wouwsche Plantage.

Ontdekken en beleven

In diverse musea in Zeeland zijn presentaties te vinden over het plattelandsleven, in het bijzonder in Museumboerderij Goemanszorg in Dreischor. In Provinciaal Streekcentrum De Huysmanhoeve in Eeklo ontdek je de geschiedenis van het Meetjesland. De Rupelstreek zit vol steenbakkersefgoed; er zijn meerdere musea. Noeveren, met oude steenfabrieken en arbeidershuisjes, is een beschermd dorpsgezicht. In Natuur.huis De Paardenstal kom je meer te weten over de natuur die na de kleiontgining is ontstaan. Een internationaal vermaarde collectie keramiek van de tegelfabriek Gilliot bevindt zich in het Gilliot & Roelants Tegelmuseum in Hemiksem. Langs de vlasrootputten in Klein-Brabant liggen fietsroutes. De wijmenteelt en mandenmakerij staan centraal in streekmuseum De Zilverreiger in Weert. Van de vele buitenplaatsen die Zeeland telde, zijn er vooral in de Manteling van Walcheren en rond Schuddebeurs nog enkele overgebleven. Ook op de Brabantse Wal vinden we nog landgoederen, waaronder Mattemburgh en Lievensberg. In Rupelmonde is een getijdenmolen te bezoeken. Windmolens, waar vaak streekproducten kunnen worden gekocht, staan verspreid over het gebied.

POORT NAAR DE WERELD

Het Schelde-estuarium is een gebied van verbindingen. De water- en land-wegen vormden de levensaders van het gebied. Langs dit fijnvertakte stelsel werd handel gedreven en bereikten migranten deze contreien. De contacten met andere gebieden, zelfs tot ver overzee, hadden grote invloed op het culturele leven.

Havens en handelsplaatsen

Al in de Romeinse tijd was de Schelde een belangrijke transportroute. Over zee gingen producten naar het huidige Engeland, Frankrijk en Duitsland. Kooplieden offerden aan de inheemse godin Nehalennia nadat zij veilig aan de Zeeuwse kust waren teruggekeerd; eeuwen later gaf de zee de altaren prijs. Ook stroomopwaarts trokken de Schelde en zijrivieren menselijke activiteiten aan. De vallei van de Oude Kale werd in de Romeinse tijd en de middeleeuwen druk bezocht.

In de late middeleeuwen ontwikkelden havenplaatsen als Brugge, Gent, Middelburg, Zierikzee, Veere en Hulst zich tot bloeiende handelsnederzettingen. Aan brede getijdengeulen kwamen voorhavens tot ontwikkeling voor Brugge en Gent. Damme bijvoorbeeld ontstond in de twaalfde eeuw aan de dam die het Zwin afsloot. Later volgden Hoeke, Monnikerede en Sluis als belangrijke handelsplaatsen.

Bergen op Zoom, dat zich in de dertiende eeuw tot een stad ontwikkelde, was mede vermaard om zijn jaarmarkten, die ook uit het buitenland handelaren trokken.

Antwerpen, als haven- en handelsstad al in de dertiende eeuw van belang, begon drie eeuwen later aan zijn bloei toen de Westerschelde de belangrijkste vaarweg werd en Brugge door verzanding van het Zwin achteruitging. De stad zou uitgroeien tot een metropool aan de Schelde.

Ook Middelburg en Vlissingen profiteerden tot en met de achttiende eeuw volop

van de internationale handelsvaart, mede dankzij tolheffing op de scheepvaart van en naar Antwerpen.

Waterwegen

Eeuwenlang was transport over water de meest efficiënte, veiligste en snelste manier van vervoer. Het Schelde-estuarium kent een wijdvertakt stelsel van waterwegen, waarin over watergangen en turfvaarten ook handelswaar werd getransporteerd. Door het hele gebied waren aanlegsteigers, (getij)haventjes, sluizen en overzetveren. In Zeeland vormden de veren tot ver in de twintigste eeuw een essentiële schakel tussen de eilanden.

Het hydrografische net van de Schelde was al vroeg belangrijk voor de bevoorrading van Vlaanderen, Zeeland en Brabant met granen, bier, wijn, vis, hout, turf en kalksteen. De verbindingen over water waren ook van groot belang voor de lokale nijverheid. Het Sas van Bornem (1592) werd aangelegd voor afwatering en om scheepvaart vanuit de Schelde over de Oude Schelde te kunnen leiden. Voor de plaatselijke landbouw en nijverheid was ook de Durme een belangrijke waterweg. Behalve steenkool, bakstenen en Doornikse kalksteen werd er beer uit Antwerpen over vervoerd, die boeren als mest gebruikten.

Reeds in de middeleeuwen werden kanalen gegraven om een handelsplaats te verbinden met open water of met andere handelsplaatsen. Zo werd in de twaalfde eeuw het kanaal van het Oude Zwin gegraven om Brugge met de zee te verbinden. Tussen 1251 en 1269 werd tussen Gent en het Zwin bij Damme het kanaal De Lieve gegraven. Midden zestiende eeuw werd met de aanleg van de Sasvevaart een verbinding gecreëerd tussen Gent en de Honte. Rond dezelfde tijd werd ook een kanaal gegraven om Brussel met de Schelde te verbinden. Het Zeekanaal eindigde aanvankelijk in de Rupel, aan Klein-Willebroek. Het werd begin twintigste eeuw omgeleid naar de Schelde, met een sluis in Wintam (1922). In 1997 werd een grotere zeesluis in gebruik genomen.

In de negentiende eeuw werd fors geïnvesteerd in nieuwe waterwegen. Begin negentiende eeuw werd de Damse Vaart gegraven om Noord-Frankrijk via Brugge met Sluis en de Westerschelde te verbinden. In die tijd werd ook een kanaal gegraven tussen Sas van Gent en Terneuzen. Het Kanaal Gent-Terneuzen werd in 1827 in gebruik genomen. De Kanaalzone zou uitgroeien tot een belangrijk industriegebied. Ook in de zeehaven van Antwerpen en het Sloegebied kwam grootschalige industrie tot ontwikkeling. Het Kanaal door Zuid-Beveland (1866) zorgde na aanleg van de Kreekrakdam voor een nieuwe verbinding tussen de Westerschelde en Oosterschelde. Het Schelde-Rijnkanaal (1975) verbond Antwerpen met het Volkerak.

Vergaande ingrepen waren nodig om de Schelde en zijrivieren bevaarbaar te houden. Begin twintigste eeuw werd de Schelde rechtgetrokken voor de scheepvaart. Eerder al waren problemen ontstaan in de Durme, die na de aanleg van het Kanaal Gent-Terneuzen verzandde. Na de Tweede Wereldoorlog verloor de Durme zijn betekenis voor de scheepvaart en werd hij afgedamd. Het bevaarbaar houden van de Westerschelde om de bereikbaarheid van de havens van Antwerpen te verzekeren is tot op de dag van vandaag een heet hangijzer.

Landwegen

Bij oversteek- en aanlegplaatsen aan waterwegen ontwikkelden zich al in de Romeinse tijd nederzettingen, zoals Bornem, Waasmunster (Pontrove) en Ganuenta (bij het huidige Colijnsplaat).

Men legde wegen over land bij voorkeur aan op hoger gelegen gedeelten die ook in de winter droog bleven. Een van de vier oude wegen tussen Gent en Brugge loopt over het Maldegemveld. Hij kent een hoger gelegen wintertracé en een korter maar lager gelegen zomertracé.

In de oudste bedijkte gebieden in Zeeland liggen de wegen op de hogere kreekkruggen. In de kleinere, laatmiddeleeuwse polders volgen de wegen veelal

het dijkenpatroon. De nog jongere, veelal grotere polders worden doorkruist door lange, rechte wegen.

Op de Brabantse Wal komen holle wegen voor, daar is de helling uitgehold door het water dat van de steilrand naar de polder afstroomt.

Mensen verplaatsten zich evenzeer over kleinere weggetjes en paadjes. In de Rupelstreek bouwden de steenbakkers vanaf de negentiende eeuw tunneltjes onder de dijkweg, om vlot met de klei van de ontginningsput naar de steenoven en verder naar de laadkades langs de Schelde en Rupel door te steken. Sommige zijn nog steeds in gebruik als buurtweg.

Pelgrims, migranten en kunstenaars

Sommige wegen waren in de middeleeuwen gekende routes naar bedevaartplaatsen. Grote steden fungeerden als magneten voor migranten, (geloofs)-vluchtelingen of mensen op zoek naar werk. Naast kooplieden vestigde zich daar een keur aan ambachtslieden, kunstenaars en geleerden. Zo kwamen in Antwerpen de boekdrukkunst en cartografie tot ontwikkeling. Na de Val van Antwerpen in 1585 vluchtten veel protestanten naar het noorden, onder meer naar Middelburg, waar zij aan de wieg stonden van een culturele en intellectuele bloeiperiode.

Vanwege zijn landschapsschoon, pittoreske dorpen en haventjes en monumentale binnensteden oefende het Scheldegebied grote aantrekkingskracht uit op kunstenaars en toeristen. Kustplaatsen als Knokke en Domburg verwierven in de negentiende eeuw faam als kuuroord en badplaats. De rest van de kust volgde. Dit was mede een gevolg van de aanleg van spoor- en tramwegen, die het gebied beter ontsloten. Ook landinwaarts raakten kunstenaars beïnvloed door landschap en cultuurhistorie van het Scheldegebied. De Vlaamse dichter Emile Verhaeren, geboren in Sint-Amands, verliet weliswaar zijn geboortestreek, maar bleef er inspiratie uit putten.

Ontdekken en beleven

Het hele gebied kan te voet en per fiets langs talloze routes worden verkend. Fiets- en voetveren verbinden de oevers. In het Schelde-Durmelandschap zijn over 'trage wegen' wandelroutes uitgezet. Vanuit het paviljoen De Notelaer aan de Scheldedijk heb je een fraai uitzicht over het Scheldelandschap. Het Sas bij Bornem is volledig gerestaureerd en geldt als de best bewaarde mechanische sluis van België. Het Markiezenhof in Bergen op Zoom is nu museum, in de oude Abdij in Middelburg is het Zeeuws Museum gevestigd. Pittoreske oude havenstadjes, zoals Damme, Sluis, Veere en Zierikzee, zijn geliefd bij toeristen. De voormalige scheepswerven van Baasrode in Dendermonde worden uitgebouwd tot een erfgoedsite over scheepsbouw en binnenvaart rond 1900. Aan cartograaf Gerardus Mercator, afkomstig uit Rupelmonde, is het Mercatormuseum in Sint-Niklaas gewijd. In zijn geboortedorp Sint Amands is een museum gewijd aan de dichter Emile Verhaeren.

BESTREDEN GEBIED

De strategische ligging van het Schelde-estuarium heeft zijn sporen nagelaten. Het gebied werd menigmaal zwaar bevochten. Voor de verdediging ervan werd gebruikgemaakt van de mogelijkheden die bodem en landschap boden. Restanten van forten, linies, inundatiekreken en andere militaire werken volgen vaak de geologische gradiënten in het gebied.

Dreiging vanaf zee

Ter verdediging tegen aanvallen vanaf zee bouwden de Romeinen in Aardenburg een castellum dat tussen 170 en 290 na Christus drie opeenvolgende fortificaties kende.

In de negende eeuw werden langs de Zeeuwse kust vijf ringwalburgen opgetrokken om aanvallen van Vikingen af te wenden. Desondanks wisten de Vikingen ver de Schelde op te komen.

Hoogtes

Voor de verdediging van het Scheldegebied werd doordacht gebruikgemaakt van wat bodem en landschap te bieden hadden. In de middeleeuwen verzeen mottekastelen, een houten verdedigingstoren op een steil aarden heuveltje. In Zeeland, waar ze vaak ten onrechte ‘vliedberg’ worden genoemd, hebben er enkele honderden gestaan, er zijn er minder dan veertig over. Ook in Vlaanderen worden nog mottes aangetroffen.

Stenen kastelen kwamen in de plaats van houten torens. Ze werden op strategische plekken (dichtbij de rivier maar op hoger gelegen gronden) opgeworpen. Vóór de tiende eeuw verrees bij Bazel (Kruibeke) een burcht, nu staat daar kasteel Wissekerke. De Graventoren bij Rupelmonde is een ruïne van een twaalfde-eeuwse waterburcht die werd opgericht door de graven van Vlaanderen. In de dertiende eeuw stond er op de plek van het huidige kasteel Marnix van Sint Aldegonde, in de meander van de Schelde bij Bornem, een

versterkte bebouwing. Op de Brabantse Wal stonden in de middeleeuwen zeker zes kastelen, die op die hoogte van veraf te zien moeten zijn geweest.

Stadsmuren en forten

Steden versterkten zich aanvankelijk met stadsmuren, vanaf de zestiende eeuw met moderne ‘stervormige’ vestingwerken. De Spaanse omwalling van Antwerpen was de eerste dergelijke realisatie ten noorden van de Alpen en een stukje militaire spitstechnologie. In bijvoorbeeld Hulst en Damme zijn de stadsversterkingen goed bewaard gebleven.

Om de Westerschelde – inmiddels de belangrijkste vaarroute naar Antwerpen – te verdedigen, werd midden zestiende eeuw het zeefort Rammekens aangelegd. Voor de verdediging van Antwerpen werden in opdracht van Willem van Oranje tussen 1578 en 1582 de forten Lillo en Liefkenshoek gebouwd. Van daaruit kon de Schelde worden gecontroleerd.

Na de Belgische onafhankelijkheid (1830-1839) ontstond een nieuwe grensstreek en nam het militaire belang van de Westerschelde toe. Om deze verder te kunnen beheersen en een aanval vanuit het zuiden te kunnen afslaan werd aan de zuidkant van Zuid-Beveland fort Ellewoutsdijk gebouwd, dat overigens nooit dienst deed.

Inundaties

De polders in het Schelde-estuarium leenden zich uitstekend voor verdedigingsdoeleinden. Door de dijken door te steken werden gebieden onder water gezet, zodat ze voor de vijand zo goed als ontoegankelijk werden. Eeuwenlang is van deze verdedigingstactiek gebruikgemaakt: van de Tachtigjarige Oorlog tot en met de Tweede Wereldoorlog en de restanten zijn overal zichtbaar. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog werd bijna geheel Zeeuws-Vlaanderen geïnundeerd. Ook het gebied tussen Bergen op Zoom en Steenberghe werd onder water gezet.

Veel kreken in Zeeuws-Vlaanderen, bij Kieldrecht en Meerdonk en bij Sint-Margriete en Sint-Jan-in-Eremo zijn het gevolg van militaire inundaties vanaf het eind van de zestiende eeuw. Door het doorsteken van dijken bij Sluis tijdens de Tachtigjarige Oorlog stroomde zeewater binnen dat een diepe kreek uitschuurde, het Lapscheurse Gat, een zijarm van het Zwin.

Ook in latere eeuwen werd land om strategische redenen onder water gezet. Aan het begin van de Eerste Wereldoorlog werd Weert geïnundeerd. In de Tweede Wereldoorlog werden Schouwen-Duiveland en Tholen door de Duitsers onder water gezet, Walcheren bij de bevrijding door de geallieerden. Bij Westkapelle, Ritthem en Veere zijn daarvan kreken achtergebleven.

Linies

Nieuw in de Tachtigjarige Oorlog was ook de aanleg van verdedigingslinies. Langs de Eendracht werden versterkingen aangelegd ter verdediging van het scheepvaartverkeer. In het noorden van Vlaanderen ontstonden langs de huidige landsgrens de Staats-Spaanse Linies. Er zijn nog honderden restanten van deze militaire werken, variërend van vestingsteden en forten tot schansen en redoutes. Het stelsel sloot aan op de West-Brabantse Waterlinie, in 1628 aangelegd om Bergen op Zoom, en daarmee de handelsroute tussen Holland en Zeeland te controleren. De Linie van de Eendracht verloor daardoor zijn functie. Een eeuw later werd de West-Brabantse Waterlinie uitgebreid met het deel tussen Bergen op Zoom en Fort De Roovere.

De Staats-Spaanse Linies zijn ook in later eeuwen nog benut en uitgebreid, dat laatste met bijvoorbeeld de Bedmarlinie in het Waasland en Fort van Beieren in de Zwinstreek, beide opgericht na het uitbreken van de Spaanse Successieoorlog begin achttiende eeuw.

Een harnas van water, baksteen en beton

Toen België in 1830 onafhankelijk werd, kreeg het strikte neutraliteit opgelegd. Antwerpen werd versterkt vanwege het strategische en economische belang van de stad en vooral de haven. Vanaf 1851 tot midden twintigste eeuw kwam zo een van de grootste Europese vestingen tot stand, met een stadsomwalling, twee fortengordels, schansen, bunkerlinies, defensieve dijken met inundatiezones en een antitankgracht.

Eén eeuw, twee wereldoorlogen

Uit de Eerste Wereldoorlog dateren overblijfselen van de Hollandstelling, een verdedigingslinie in België bedoeld om een invasie van de geallieerden via Nederland af te wenden. Er was bovendien een (elektrische) draadversperring om spionnen, smokkelaars en deserteurs tegen te houden. Restanten van de bunkers zijn onder meer te vinden in de Spermaliepolder en aan de Zeedijk in de Zwinstreek, maar ook over de hele grensstreek tot aan Antwerpen. Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog werd de vesting Antwerpen versterkt met de forten van Liezele en Bornem. Om een aanval op Antwerpen tegen te gaan, legden de Duitsers tussen de monding van de Dintel en de Leemberg in Ossendrecht de Stelling West-Noord-Brabant aan met loopgraven, schuilplaatsen, infanteriesteunpunten en een strook met prikkeldraadversperringen daarvoor. Uit de Tweede Wereldoorlog zijn veel restanten bewaard van de Atlantikwall, de Duitse verdedigingslinie van de Noorse tot en met de Franse kust. Het ging om een aaneengesloten linie van kustbatterijen, versperringen en ondersteuningsbunkers.

De Schelde gaf zijn naam aan een van de zwaarste slagen tijdens de Tweede Wereldoorlog. De Slag om de Schelde luidde voor Nederland het einde van deze oorlog in. De operatie was bedoeld om de toegang tot de Antwerpse haven via de Westerschelde voor de geallieerden vrij te maken.

Ontdekken en beleven

Gereconstrueerde ringwalburgen zijn er in Oost-Souburg en Burgh. De Hoge Wal in Ertvelde, met neerhof, is een van de best bewaarde mottes in Vlaanderen. De Berg van Troje in Borssele is een Zeeuws voorbeeld. Museum Terra Maris bij Oostkapelle toont een gereconstrueerd mottekasteel. Onderdelen van de Zuiderwaterlinie/West-Brabantse Waterlinie, zoals Fort De Roovere, zijn gerestaureerd. Dat geldt eveneens voor de Staats-Spaanse linies, waaraan ook museum Het Bolwerk in IJzendijke is gewijd. Een fraai zicht op een deel van de Staats-Spaanse Linies heb je bij de Moerspuijsche Watergang. Tal van fort(terrein)en zijn te bezoeken. Fort Lievele in de provincie Antwerpen is museum, tientallen Antwerpse forten en militaire relictten zijn recreatiegebieden geworden, langs de Antitankgracht vind je boeiende fietsroutes. In het Mastenbos in Kapellen ontdek je het best bewaarde en grootste geheel van loopgraven uit de Eerste Wereldoorlog in België. Musea over de Tweede Wereldoorlog en de bevrijding zijn er onder meer in Nieuwdorp en Maldegem. Overblijfselen van de Atlantikwall zijn op diverse plekken in Zeeland te bezichtigen. In Antwerpen kun je de commandobunkers in Park Den Brandt bezoeken.

ZILT EN ZOET

De culinaire geschiedenis van het Scheldegebied is nauw verweven met de bodem en natuur. Het gevarieerde estuariumlandschap levert uiteenlopende ingrediënten op voor talloze (streek)gerechten. Grond die op het water gewonnen is, brengt unieke producten voort. Ook een keur aan voedsel uit het water en van de zilte gronden bereikt de gedekte tafels.

Van het land

De eerste mensen die door deze streken trokken, leefden van wat zij ter plekke jaagden, visten en verzamelden. Later vestigde men zich permanent op een bepaalde plek en legde men zich daar toe op de landbouw en/of visserij. De schorren en woeste zandgronden werden extensief beweid met schapen. Een productiegebied voor voedsel werd het Schelde-estuarium vooral na de opkomst van de steden, waar voor de toenemende bevolking meer etenswaren nodig waren. Graan, vlees, zuivel, eieren, groenten en fruit staan dan ook al eeuwen op het menu van de bewoners van dit gebied.

Welke gewassen werden geteeld, was sterk afhankelijk van de grondsoort. Met name in de zeekeleipolders ontwikkelde zich in de zeventiende en achttiende eeuw een commerciële graanteelt. Zeeuwse tarwe had in binnen- en buitenland een uitstekende reputatie. Later werden in de zeekeleigebieden ook aardappelen, suikerbieten en uien verbouwd.

De zandgronden leenden zich voor de teelt van andere gewassen. Asperges doen het goed op doorlatende zandgronden met een hoge grondwaterstand. Mogelijk is de Brabantse Wal het oudste teeltgebied van asperges in Nederland. In het Belgische Klein-Brabant werd de aspergeteelt geïntroduceerd na de teloorgang van de vlasteelt aan het eind van de negentiende eeuw. Het 'witte goud' deed in Kalfort zijn intrede en is in de hele streek een begrip geworden. Ook teelt men hier tegenwoordig vollegrondsgroenten als bloemkool en prei.

In boomgaarden bij landgoederen en kloosters ontwikkelde zich in de late

middeleeuwen de hoogstamfruitteelt. Die breidde zich in de achttiende eeuw naar boerderijen uit en kreeg in de twintigste eeuw ook een commercieel karakter, onder meer op Zuid-Beveland, waar dat hand in hand ging met de opkomst van de fruitverwerkende industrie.

Op de Brabantse Wal kwam de aardbeienteelt tot bloei. Halverwege de twintigste eeuw legden met name tuinderijen rond Bergen op Zoom zich hierop toe.

Langs de dijken van de Durme stonden veel notenbomen. De noten werden elk jaar openbaar verkocht en tot 1914 geëxporteerd naar Engeland voor de *pickles*. Ze werden gegeten en uit de schil werd een zwarte kleurstof gewonnen. Toen vanaf 1968 hogere en bredere dijken werden aangelegd, verdwenen de notenbomen. Langs de Oude Durme zijn hier en daar nog oude exemplaren blijven staan en veel jonge aangeplant.

In de Rupelstreek kun je tot op de dag van vandaag 'Boomse schep' eten, paardenstoofvlees. Het gerecht werd vroeger bereid van het vlees van de paarden die in de steennijverheid de karretjes met klei en bakstenen trokken en die als ze oud en versleten waren, werden geslacht.

Al sinds de middeleeuwen wordt in het Scheldegebied bier gebrouwen. Het drinken van bier viel te prefereren boven het drinken van water uit de vaak verontreinigde stadsgrachten of regenputten. Bier werd gebrouwen voor eigen huishoudelijk gebruik of voor de verkoop. Bierbrouwerijen worden door het hele gebied aangetroffen. In Vlaanderen zijn ze nooit weggeweest, in Zeeland maakt de biercultuur al enige tijd een heropleving door.

Uit het water

Vis, schaal- en schelpdieren worden al vanaf de vroegste tijden gevangen en genuttigd. In het met zout water doordrenkte veengebied werd vanaf de late IJzertijd zout gewonnen. Dat diende om vis en vlees te conserveren. De Romeinen introduceerden 'altec', een gekruide zoute vissaus, die werd gemaakt van

mosselen, kokkels en vette visjes als ansjovis, sprat en andere haringachtigen die hier in de wateren voorkwamen.

In de late middeleeuwen nam de economische betekenis van de visserij toe. De haringvangst stortte tijdens de Tachtigjarige Oorlog in, maar de kabeljauwvisserij op open zee handhaafde zich. Daarnaast bleef de Zeeuwse kustvisserij belangrijk voor de visconsumptie door de stedelijke bevolking. Gevist werd op onder meer heilbot, tarbot, schelvis en garnalen. Ook plaatsen die inmiddels niet meer aan de kust liggen, beroemen zich nog op hun visserijverleden, zoals Philippine (mosselen) en Boekhoute (garnalen), die vroeger aan de Braakman lagen. Visserij op wilde oesters en mosselen kwam van oudsher in de kuststreek voor. In de tweede helft van de negentiende eeuw ging men over op het kunstmatig kweken van deze schelpdieren. Yerseke werd er beroemd mee. De kreeftvisserij in de Oosterschelde leefde na de aanleg van de Kreekrakdam eind negentiende eeuw op. Tegenwoordig wordt ook in de Noordzee en de Grevelingen op kreeft gevist. Krab (uit de Noordzee), scheermessen en kokkels behoren eveneens tot de befaamde zilte zaligheden uit Zeeland.

Door de stormvloeden in de zestiende eeuw waren in de Oosterschelde minder diepe plekken van verdronken land ontstaan en zandplaten waar de watertemperatuur hoger is. Die zijn een geschikte paaiplaats en kraamkamer voor ansjovis. De visjes werden door vissers uit Bergen op Zoom met behulp van weren gevist. Het traditionele ambacht van de weervisserij wordt nog steeds uitgeoefend.

Ook op de Schelde en de zijrivieren werd gevist. Mariekerke, gelegen in een Scheldemeander nabij Bornem, is een oud vissersdorp waar al in de dertiende eeuw twee aanlegplaatsen waren. In visserssloepen – de typische Mariekerkse jol – werd met sleep- en drijfnetten onder meer gevist op paling, spiering, bot, zalm en steur. 'Paling in 't groen' is een typisch gerecht uit de Scheldestreek. Ook floreerde rond Mariekerke en Sint-Amands de visverwerkende industrie, waar

vis werd gerookt en in het zuur werd opgelegd. De Scheldevisserij was in deze omstreken de belangrijkste bron van bestaan. Toen de Schelde steeds meer verontreinigd raakte, verloren de vissers hun inkomsten. Korte tijd legde men zich in Mariekerke nog toe op het roken van (elders ingekochte) haring. In het zoete water van onder meer de kreken van Meetjesland en de poelgebieden op Schouwen-Duiveland ontwikkelde zich een bloeiende palingvisserij. Langs een aantal Meetjeslandse kreken zijn de oude visbakken nog aanwezig.

Op de grens van land en water

Op de zoute schorren sneed de lokale bevolking zeekraal en lamsoor. Men raapte alikruiken ('krukels') die zich aan de stenen van de dijken hechtten. Op een aantal plaatsen in Zeeland kwam daar de traditie uit voort om met Pasen krentenbrood met krukels te eten. De binnen- en buitendijkse teelt van zeegroenten als zeekraal, lamsoor, zeekeool en zilte aardappelen, alsmede van zeewier, heeft in Zeeland een vlucht genomen.

Ontdekken en beleven

Boerderij- (of hoeve-) en streekproducten zijn in het hele gebied op lokale verkooppunten te verkrijgen. In talloze restaurants staan verse streekproducten, zoals de Zeeuwse ‘zilte zaligheden’, op het menu. Asperges, ansjovis en aardbeien vormen het welbekende AAA-menu van de Brabantse Wal, dat in restaurants wordt geserveerd. In Puurs-Sint-Amands vindt elk jaar het Aspergefestival plaats. Het Fruitteeltmuseum in Kapelle is – de naam zegt het al – gewijd aan de fruitteelt in Zeeland. In Yerseke zijn de oesterputten en het Oosterscheldemuseum te bezoeken. In Breskens en Bruinisse bevinden zich visserijmusea. In de Markiezenhof in Bergen op Zoom kom je meer te weten over de weervisserij. In deze stad vindt bovendien elk jaar het culinaire festival ProefMei plaats. In Mariekerke bevindt zich het Scheepvaart- en Visserijmuseum en worden jaarlijks het Palingfestival en Vis- en Folklorefestival gehouden. In Boekhoute houden het vissersschip Bou-8 en de jaarlijkse Garnaalfeesten de herinnering aan het visserijverleden levend.

**SCHELDE
DELTA**

UNESCO
GLOBAL
GEOPARK

